

میزان تطابق عملیات بانکی کشور با مبانی بانکداری اسلامی

اشرف‌السادات میری

کارشناس ارشد اقتصاد

am_miri31@yahoo.com

نظام بانکداری بدون ربا طی سه دهه تجربه آن در ایران موفقیت‌های گوناگونی را در تجهیز و تخصیص منابع کسب نموده و در دوره‌های رونق و رکود اقتصادی با وجود مشکلات و موانع داخلی و خارجی عملکرد مناسبی داشته و به‌خوبی وظایف محوله بر دوش خود را به انجام رسانده است، اما همواره به لحاظ تطابق عملیات بانک‌ها با موازین اسلامی مورد انتقاد و شبهات گوناگون قرار گرفته است که پاسخگویی آن از جانب متخصصین بر قوام قانون بانکداری بدون ربا و بهبود عملیات بانکی می‌افزاید. مقاله حاضر ضمن بررسی ماهیت بانکداری اسلامی و نظر فقهای محترم در رابطه با عملکرد بانک‌ها به بررسی تطبیقی عملیات بانکی فعلی با بانکداری اسلامی می‌پردازد.

واژه‌های کلیدی: ربا، تطبیق، قرض، جریمه تأخیر.

۱. مقدمه

ماهیت بانکداری اسلامی و موضوع تحریم ربا ارتباط تنگاتنگ و جدا نشدنی دارند. در واقع، در بانکداری اسلامی پس از تحریم ربا و قرض با بهره ماهیت حقوقی معاملات بانک تغییر می‌کند و به تناسب آن ماهیت بانک که بازتاب ماهیت معاملات آن است نیز تغییر می‌نماید. در واقع در بانکداری اسلامی تأکید و توجه خاصی به تحریم قرض با شرط اضافه شده است، به عبارت بهتر آنچه در شریعت اسلام حرام داشته شده است درخواست اضافه در عقد قرض الحسنه است. از آنجایی که عقد قرض الحسنه در شرایط نیازهای ضروری و رفع نیازهای اساسی و اضطراری فرد مورد استفاده قرار می‌گیرد، در شرع مقدس گرفتن اضافه در شرایط اضطراری و نیاز ضروری فرد حرام دانسته شده است. همانگونه که در آیه قرآن نیز به آن اشاره شده است "احلل... الیبع و حرم الربا" (سوره بقره ۲۷۵) خداوند متعال بلافاصله پس از تحریم ربا انجام معاملات را در قالب بیع حلال شمرده است، لذا در بحث و بررسی ماهیت بانکداری اسلامی همواره می‌بایست معاملات حلال و عقد صحیح مورد توجه قرار گیرد و از وارد کردن شبهه بر عقود اسلامی خودداری شود.

می‌بایست دقت شود که معنای لغوی ربا و اصطلاح شرعی آن مساوی نیست و هر زیاده‌ای ربا تلقی نمی‌شود و معنای لغوی آن از معنای شرعی آن عام‌تر است.

تعریف فقهی ربا مطابق نظر اغلب فقهای شیعه عبارت است از دریافت اضافه در قرض با شرط قبلی. به عبارت بهتر ربای قرضی بر مبنای آیات و روایات معصومین قرض با شرط اضافه و به نحو ظالمانه می‌باشد، بنابراین دریافت اضافه بدون شرط قبلی حرام نیست، همچنین جبران کاهش ارزش پول اضافی محسوب نمی‌شود. لازم به ذکر است ربا در قرض‌هایی که ظالمانه بوده و در تناقض با عدالت باشد مصداق پیدا می‌کند، بر این اساس ربا در قرض برای نیازهای ضروری معنا داشته و دریافت وام جهت گسترش فعالیت تجاری و خرید کالای لوکس و غیر ربا معنا ندارد (شاهباز و پیره، ۱۳۸۶). بانک اسلامی که در سه کار اصلی خود نقدینگی را از مردم می‌گیرد، به آنها نقدینگی می‌دهد و یا در کارهای اقتصادی مشارکت می‌کند بی‌تردید برای هر یک از این روابط سه‌گانه با توجه به اهمیت آن در اسلام و مبانی شریعت مسلمانان نیازمند مبانی فقهی و حقوقی است تا نظام بانکی اسلامی بتواند در عین سودآورد بودن و رقابت با بانک‌های دنیا تضادی با احکام شرعی نداشته باشد که شریعت اسلام نیز با توجه به اهمیت موضوعات فوق‌الذکر دستورات لازم را صادر کرده است و فقهای محترم وظیفه تطابق دستورات با نیازهای امروز دنیا در عملیات بانکی را برعهده دارند. گرفتن سپرده و دادن نقدینگی براساس یک عمل فقهی و حقوقی که عقد نامیده می‌شود، صورت می‌پذیرد. آنچه در اسلام تحت عنوان ربا مطرح شده مربوط به همین عمل است. از نظر شرع مقدس و شارع آن عقد ربوی سبب نقل و انتقال بین متعاملان نمی‌شود و طرفین معامله، خواه شخص حقیقی یا حقوقی، مالک مورد معامله از دیدگاه فقه اسلام نیستند لذا از نظر شرع مقدس صحیح نیست و اساساً معامله باطل می‌باشد.

عمل حقوقی بانک در مباحث فقهی صرفاً در گرفتن نقدینگی و سپردن یا دادن نقدینگی از جهت ربا مورد بحث و بررسی و سؤال واقع می‌گردد و سایر مباحث بانک ارتباطی به فقه نداشته و مربوط به سایر تخصص‌های علوم است و حلال و حرامی به جهت ربا در آن مطرح نیست (شهید صدر، ۱۳۸۹). بنابراین به منظور شناخت هرچه دقیق‌تر ماهیت بانکداری اسلامی و میزان تطابق آن با بانکداری اسلامی فعلی لازم است ماهیت سپرده‌گذاری و اعطای تسهیلات در نظام بانکداری بدون ربا شناخته شود تا با عمل دقیق به آن احتمال هرگونه شبهه ربوی از عملیات بانکی برداشته شود.

۲. ماهیت سپرده‌گذاری در بانکداری اسلامی

اشخاص حقیقی یا حقوقی وجوه مازاد خود را به بانک می‌دهند که به این عمل حقوقی سپرده‌گذاری می‌گویند. واژه سپرده ترجمه عقد ودیعه است که ماهیت آن نیابت گرفتن در حفظ مال است. یعنی طبق عقد "ودیعه" فرد مال خود را به "قابل" می‌سپارد و او را نایب می‌گیرد که مالش را حفظ کند. موجب را "امانت‌گذار" و قابل را "امانتدار" می‌گویند. پس شرط حفظ اصل مال تأکید شده است.

ودیعه عقدی اذنی و امانی است، یعنی امانتگذار به امانتدار اذن می‌دهد که امانتدار بدون آن که عوضی بدهد و تعهدی داشته باشد مال او را نگهداری کند، اما بانک در عمل سپرده‌پذیری برای سپرده‌های مدت‌دار تنها یک امانتدار محض نیست و با آن عملیات دیگری نیز انجام می‌دهد. در قانون بانکداری بدون ربا، مطابق بند "ب" ماده (۳) بانک در بکارگرفتن سپرده‌های سرمایه‌گذاری وکیل است که آنها را در امور مشارکت، مضاربه، اجاره به شرط تملیک، معاملات قسطی، مزارعه، مساقات، سرمایه‌گذاری مستقیم، معاملات سلف و جعاله مورد استفاده قرار دهد.

بنابراین، بانک به عنوان شخص حقوقی با دو عقد قرض و وکالت نقدینگی را از اشخاص حقیقی و حقوقی می‌گیرد و بنا به تصریح بند الف ماده ۳ فصل دوم قانون عملیات بانکی بدون ربا سپرده‌های قرض‌الحسنه اعم از جاری و پس‌انداز با عقد قرض به بانک منتقل می‌شود و طبق تبصره بند "ب" ماده فوق بنا به عقد وکالت سپرده‌های سرمایه‌گذاری از سپرده‌گذاران به بانک منتقل می‌شود.

۲-۱. ماهیت عقد قرض

در عقد قرض یک عمل حقوقی دو جانبه بین قرض‌دهنده و قرض‌گیرنده تحقق پیدا می‌کند. ماهیت عقد قرض عقدی تملیکی است یعنی قرض‌دهنده مال را به قرض‌گیرنده تملیک می‌کند، اما این تملیک همراه با مسئولیت ضمانت است. بنابراین عقد قرض تملیکی و ضمانتی است، اما معاوضی نیست.

بنابراین چنانچه مورد قرض کالای مثلی باشد مانند گندم و جو، طلا و نقره به عهده قرض‌گیرنده است که مانند همان قرض را بازپس دهد، اما اگر مال مثلی نباشد قیمت آن بر عهده وام‌گیرنده است. در این قسمت میان قیمت زمان قرض گرفتن یا قیمت زمان بازپرداخت میان صاحب‌نظران اختلاف وجود دارد. برخی معتقدند قیمت روز قرض گرفتن ملاک است و برخی معتقدند قیمت روز پرداخت کردن قابل قبول است. امام خمینی (ره) احتیاط را در تراضی و مصالحه طرفین دانسته‌اند.

چنانچه اسکناس یا پول کاغذی که به عنوان سپرده از طریق عقد قرض نزد بانک‌ها گذاشته می‌شود یک سند ارزش اقتصادی است و خودش به خودی خود ارزشی ندارد و نماد ارزش محسوب شود نمی‌تواند مثلی باشد و قیمی محسوب شده و مشمول قیمت روز گردد. در این حالت بانک به‌عنوان

قرض گیرنده بدهکار همان ارزش اقتصادی است مگر اینکه اسکناس مثلی فرض گردد که در آن صورت بانک در ازای مثل آن بدهکار است.

در حال حاضر، در نظام بانکی کشور مطابق آنچه که در مورد سپرده جاری و پس انداز قرض الحسنه اجرا می‌شود اسکناس و پول کاغذی مثلی است و بانک همان مبلغ را به سپرده‌گذار در موقع مطالبه برمی‌گرداند.

۲-۲. ماهیت عقد وکالت

وکالت در لغت به معنای واگذاری است و در اصطلاح فقهی موکل، وکیل را نیابت می‌گیرد تا انجام کاری را به او واگذار کند. وکالت عقدی اذنی، غیرمعاوضی و امانی است. سپرده‌های سرمایه‌گذاری در نظام بانکی کشور و مطابق قانون بانکداری بدون ربا براساس عقد وکالت نزد بانک نگهداری می‌شود و بانک وکیل اشخاص حقیقی و حقوقی در بکارگیری نقدینگی آنان در امور تعریف شده است. به این ترتیب، بانک به‌عنوان شخص حقوقی با نقدینگی اشخاص حقیقی و حقوقی دیگر، مضاربه، اجاره به شرط تملیک، معامله قسطی، مزارعه، مساقات، سرمایه‌گذاری مستقیم، سلف و جعاله انجام می‌دهد تا از طریق این اعمال حقوقی در مدت معین برای بانک و سپرده‌گذاران سود حاصل شود و منافع حاصل براساس قرارداد منعقد شده متناسب با مدت و مبلغ سپرده‌ها و رعایت سهم بانک در کل وجوه به کار گرفته شده تقسیم می‌شود.

۳. معرفی قانون بانکداری بدون ربا در ایران

پس از پیروزی انقلاب اسلامی در سال ۱۳۵۷ تجدید نظر در قانون بانکداری و نحوه اداره بانک‌های کشور ضروری تشخیص داده شد. در این راستا موضوع تغییر در سیستم بانکی کشور در راستای حذف ربا و تطبیق عملیات بانکی با احکام اسلامی مورد توجه قرار گرفت. در ابتدا لایحه ملی شدن نظام بانکی مورد تصویب قرار گرفت. پس از آن، لایحه عملیات بانکی بدون ربا در سال ۱۳۶۲ تصویب و در سال ۱۳۶۳ ابلاغ گردید. این قانون ضمن تأکید بر حذف ربا کارمزد ثابت و حداقل سود تضمین شده، عملیات بانکی در قالب عقود اسلامی را تعریف نموده است.

هدف اصلی قانون بانکداری بدون ربا استقرار نظام پولی و اعتباری بر مبنای حق و عدل مطابق با ضوابط اسلامی به منظور گردش صحیح پول و اعتبار در جهت سلامت و رشد اقتصادی است. این قانون برای اولین بار در ایران تدوین و به مرحله اجرا گذاشته شد و علیرغم مسبوق به سابقه نبودن، تمام موارد ضروری و لازم در آن پیش‌بینی شده است. طبیعی است که این قانون به علت جدید بودن در عمل با مشکلاتی مواجه باشد و طی سه دهه از اجرای آن مورد انتقادات و شبهات گوناگون واقع شده است، اما همواره طی سه دهه گذشته و

در دوره‌های مختلف رونق و رکود اقتصادی و فشارهای سیاسی و بحران‌های مختلف داخلی و خارجی پاسخگوی نیازهای اقتصادی کشور بوده است و انتقادات صاحب‌نظران و اصلاح قانون و پاسخگویی متخصصین به انتقادات وارده بر قوام قانون مذکور خواهد افزود.

۴. ماهیت اعطای تسهیلات در بانکداری بدون ربا

مطابق مواد (۷) تا (۱۷) قانون بانکداری بدون ربا (مصوب ۱۳۶۲) بانک‌ها می‌توانند سپرده‌های نزد خود را پس از کسر سپرده قانونی و ذخیره احتیاطی با استفاده از روش‌های ۱۲ گانه که در قانون مذکور پیش‌بینی شده است به متقاضیان تسهیلات اعطا نمایند. در واقع مسلمانان برای برآوردن نیازهای خود به روش منطبق با شریعت از قراردادهای گوناگون اسلامی استفاده می‌کنند که به دو دسته عقود مبادله‌ای و عقود مشارکتی تقسیم می‌شود، علاوه بر عقود مذکور دو عقد قرض الحسنه و سرمایه‌گذاری مستقیم نیز در اسلام تعیین شده است. در روش سرمایه‌گذاری مستقیم، بانک به شکل مشارکت همانند بنگاه اقتصادی سرمایه‌گذاری کرده و سود حاصل از آن را پس از کسر هزینه‌های بانکی از جمله حق‌الوکاله بین صاحبان منابع تقسیم می‌کند، اما در بقیه عقود بانک نیاز مالی متقاضیان را به‌عنوان واسطه مالی تأمین می‌کند. تفاوت اصلی تأمین مالی بانک در بانکداری اسلامی (بدون ربا) و بانکداری ربوی در این است که بانک‌های ربوی قطع نظر از انگیزه متقاضیان وام اینکه نسبت به بازگشت اصل و فرع وام اطمینان پیدا کنند تقاضای وام را برآورده می‌نمایند و تمام نیازها را به هر شکل و نوع که باشد در قالب حقوقی قرض با بهره تأمین مالی می‌کنند، اما در شیوه‌های اعطای تسهیلات که طراحان بانکداری بدون ربا جهت تأمین نیاز مالی متقاضیان طراحی کرده‌اند شیوه‌های اعطای تسهیلات موجود با توجه به ماهیتشان در یک تقسیم‌بندی کلی به چهار گروه عقود مشارکتی، عقود مبادله‌ای، سرمایه‌گذاری مستقیم و قرض الحسنه تقسیم می‌شوند (موسویان، ۱۳۸۷).

به‌عبارتی در تنظیم قراردادهای بانکی مطابق آیات و روایات ناظر بر باب معاملات، دین اسلام در کنار تحریم ربا انواع معاملات تعیین شده در شرع مقدس از جمله قراردادهای غیرانتفاعی نظیر صدقه، قرض الحسنه، هبه و قراردادهای انتفاعی با سود معین نظیر بیع نقد، بیع نسبه، سلف، دین، اجاره، جعاله و قراردادهای انتفاعی با سود انتظاری نظیر مشارکت، مزارعه، مضاربه را مجاز و حلال دانسته است.

در عقود با بازدهی ثابت با توجه به ماهیت آنها چنانچه بخواهند از ربا فاصله بگیرند لازم است بانک کالاهای مصرفی و سرمایه‌ای متقاضیان را بصورت نقد خریده و به صورت نسبه به آنها بفروشد. در واقع تفاوت بانکداری ربوی و بدون ربا در نحوه قرض دادن مازاد نقدینگی افراد است. در بانک بدون ربا از شرکت دادن اموال و در بانکداری ربوی از روش قرض با بهره معین استفاده می‌شود.

۵. ماهیت سپرده‌گذاری در بانکداری بدون ربا

فصل دوم قانون عملیات بانکی بدون ربا (مواد ۶-۳) نحوه سپرده‌گیری و تجهیز منابع توسط بانک‌ها را تعریف نموده است و به بانک‌ها اجازه داده در قالب دو عقد قرض و وکالت سپرده‌های قرض الحسنه و سرمایه‌گذاری را جهت تجهیز منابع خود دریافت نمایند. همچنین در این قانون به بانک‌ها اجازه می‌دهد که سپرده‌های سرمایه‌گذاری را به عنوان وکیل سپرده‌گذاران در قالب عقود پیش‌بینی شده در قانون بکار گیرد و منافع حاصل از عملیات مذکور را بر اساس قرارداد منعقدۀ متناسب با مدت و مبلغ سپرده با رعایت سهم منابع بانک تقسیم نماید.

۶. میزان تطابق بانکداری فعلی در ایران با بانکداری اسلامی

اجرای بانکداری بدون ربا در ایران تجربه‌ای حدود سه دهه را پشت سر می‌گذارد. طی این مدت شبهات و ایرادات فقهی گوناگونی بر آن وارد شده است. بررسی میزان تطابق نظام بانکی کشور با بانکداری اسلامی موضوعی تخصصی است که می‌بایست توسط افراد ذیصلاح صورت گیرد. در این بخش برخی از موارد مطرح‌شده توسط متخصصین امر مطرح می‌شود.

به‌منظور بررسی میزان تطابق بانکداری بدون ربای ایران در مرحله اجرا با بانکداری اسلامی لازم است شبهات فقهی و سؤالات شرعی مطرح شده در این خصوص مورد تحلیل و پاسخگویی قرار گیرد، چراکه بررسی میزان اجرای بانکداری اسلامی در گرو پاسخ به این سؤالات است:

- آیا بانک یا مؤسسه اعتباری به جهت فقهی و حقوقی حق دارد به‌صورت گزینشی عقود را انتخاب کند؟

- آیا استفاده از قراردادهای با سود معین با حکمت تحریم ربا در تعارض نیست؟

- آیا پرداخت سود مشخص به سپرده‌گذاران و اساساً پرداخت سود در بانکداری بدون ربا به‌صورت فعلی صحیح است؟

- آیا جریمه تأخیر و تأدیه دیرکرد وجه شرعی دارد؟

به منظور پاسخ به سؤالات فوق نظر متخصصین مربوط مورد ارزیابی قرار می‌گیرد تا میزان تطبیق و اجرای واقعی بانکداری اسلامی مورد ارزیابی قرار گیرد.

۷. آیا بانک بدون ربا یا مؤسسه مالی می‌تواند به‌صورت گزینشی عقود را انتخاب کند؟

از جهت فقهی هیچ الزامی برای انجام قراردادهای شرعی نیست. فرد یا مؤسسه حق دارد با رعایت ضوابط شرعی هر قرارداد یا گروهی از قراردادهایی را که با فعالیت اقتصادی خود مناسب تشخیص می‌دهد گزینش کند. از نظر قانون عملیات بانکی بدون ربا (مصوب ۱۳۶۲) نیز هیچ الزامی به انجام همه قراردادهای نیست، بلکه

قانون چارچوب مجاز فعالیت‌ها را نشان می‌دهد. به همین جهت در تمام مواد قانون مذکور که شیوه‌های تخصیص را بیان نموده است از عبارت "بانک‌ها می‌توانند" استفاده شده است و تنها در ماده (۱۴) قانون فوق درباره عقود قرض الحسنه بانک‌ها را موظف نموده که بخشی از منابع خود را از طریق قرض الحسنه به متقاضیان اختصاص دهند. بنابراین بانک‌ها می‌توانند در غیر مورد قرض الحسنه در قانون عملیات بانکی بدون ربا بصورت گزینشی عمل کنند (موسویان، ۱۳۹۰).

قابل توجه است چنانچه بانک سپرده قرض الحسنه دریافت کند می‌بایست آن را صرف تسهیلات قرض الحسنه نماید و اگر بانکی منابع قرض الحسنه نداشته باشد الزامی در اعطای تسهیلات قرض الحسنه ندارد. بنابراین، بانک‌ها براساس اهدافی که در اساسنامه خود تعیین می‌کنند می‌توانند عقود خود را نیز تعیین نمایند و هیچ الزامی به استفاده همه عقود را ندارند.

۸. آیا استفاده از قراردادهای با سود معین در بانکداری بدون ربا با حکمت حرمت ربا در تعارض نیست؟

مطالعه آیات و روایات ناظر بر باب تحریم ربا که دین اسلام در کنار تحریم ربا انواع سه‌گانه معاملات را مجاز شمرده است:

- قراردادهای غیرانتفاعی: دین اسلام انواع گوناگونی از قراردادهای غیرانتفاعی همچون هبه، صدقه، عاریه، قرض الحسنه را مجاز دانسته و ترغیب نموده است. در این نوع از قراردادها اساساً نفع برای افراد مدنظر نیست و نیت خیرخواهانه و انسان‌دوستانه مورد توجه افراد است و افراد نفع اخروی را به سود دنیایی ترجیح می‌دهند.

- قراردادهای انتفاعی با سود معین: گروه دوم معاملات که مطابق آیات و روایات مجاز شمرده شده است قراردادهای مبادله‌ای با سود معین است مانند بیع نقد، بیع نسبی، سلف، بیع دین، اجاره، جعاله و استصناع که نرخ سود آنها معین و از پیش تعیین شده است. اصولاً این نوع عقود به‌منظور تسهیل در معاملات و حل مشکلات مردم در معاملات روزمره آنها پیش‌بینی شده است و غیر از نظام بانکی در میان مسلمانان این نوع از عقود رایج بوده و براساس سود معین مطابق عقود تعریف شده معاملات خود را انجام می‌دهند، بنابراین تعیین هر نوع سود معین در اسلام حرام نیست و وارد کردن شبهه از این ناحیه صحیح نیست.

- قراردادهای انتفاعی با سود انتظاری: دسته دیگری از معاملات مشروع، معاملات مشارکتی با نرخ سود انتظاری است. قراردادهایی چون مضاربه، مزارعه و مساقات که دو یا چند نفر با ترکیب سرمایه‌ها وارد فعالیت اقتصادی می‌شوند و انتظار سود دارند و در پایان سال مالی سود حاصله تقسیم

می‌شود. این گروه از عقود به عقود با سود نامشخص نیز معروف است که شرایط اقتصادی و پایان دوره مالی سود نهایی آن را تعیین می‌کنند. البته قراردادهای مجاز دیگری همچون صلح، وکالت و فعالیت مستقیم نیز وجود دارد.

با مراجعه به آیات و روایات ناظر بر حکمت تحریم ربا به دنبال تشویق معاملات و فعالیت‌ها می‌توان نتیجه گرفت که گرچه اسلام به برخی قراردادهای خیرخواهانه مانند صدقه، هبه، و انفاق تشویق و ترغیب می‌کند، اما هیچ الزام و دستوری نسبت به آنها ندارد و مسلمانان را محدود به انجام معاملات تنها در قالب قرض الحسنه نموده است. مسلمانان در چارچوب احکام معاملات مجاز آزاد هستند.

هدف اسلام از تحریم ربا، صرفاً گسترش قرض الحسنه نیست و روح بانکداری بدون ربا نیز تنها عقود مشارکتی نیست، بلکه ترویج همه انواع معاملات و سرمایه‌گذاری مستقیم در حوزه حکمت تحریم ربا قرار می‌گیرد (موسویان، ۱۳۹۰). بنابراین انواع قراردادهای مورد نیاز در نظام اقتصاد اسلامی طراحی و پیش‌بینی شده است، بنابراین اجرای دقیق هر قرارداد و جلوگیری از انجام صوری آن و اجرای دقیق شرایط قرارداد مورد نظر در فاصله گرفتن آن از شبهه ربا مؤثر است. ضمن اینکه می‌بایست توجه شود چنانچه صرفاً عقد قرض الحسنه برای انجام معاملات در بازار مسلمین پیش‌بینی می‌گردید دین همه‌جانبه‌نگر اسلام از این حیث که پاسخگوی همه نیازهای جامعه اقتصادی نبود، مورد سؤال واقع می‌گردید، بنابراین بانکداری اسلامی به معنای انجام فعالیت قرض الحسنه نیست، بلکه قرض الحسنه تنها یکی از عقود تعریف شده در دین اسلام است. بنابراین، مطابق نظر متخصصین مبانی فقهی در بانکداری اسلامی نکته مهم در قراردادهای اسلامی شناخت ماهیت عقود و فراهم آوردن اسباب اجرای صحیح آن است. لذا عملیات مربوط باید براساس مبانی فقهی انجام شود تا از ارتکاب به شبهه ربا جلوگیری شود.

۹. آیا پرداخت سود به سپرده‌گذاران با شرایط فعلی صحیح است و تعارضی با فقه اسلامی ندارد؟

در خصوص مشروعیت سود معین قابل تذکر است برخی از افراد که بین ربا و سود معین ملازمه می‌بینند معتقدند که ربا سود ثابت و از پیش تعیین شده است. روایات متعددی قلمرو و حکم ربا را مشخص کرده‌اند و ربای حرام را شرط زیاده در عقد قرض دانسته‌اند و چنانچه قرارداد قرض نباشد شرط زیاده اعم از ثابت و متغیر، ربا محسوب نمی‌شود.

به عبارت دقیق‌تر، تحلیل فقهی رابطه سپرده‌گذار عادی یا مدت‌دار که به دنبال سود معین است و منابع خود را به‌صورت وکالت در اختیار بانک یا مؤسسه اعتباری قرار می‌دهد و به وی اجازه می‌دهد که منابع خود

را به صورت مشاع از طریق عقود با بازدهی معین تسهیلات داده و نرخ معین را به صورت حق الوکاله برداشته و باقیمانده سود را به سپرده گذار برگرداند اشکالی نداشته و یک معامله صحیح است. بنابراین پرداخت سود فی نفسه اشکال ندارد، اما می‌بایست سپرده‌های سپرده گذاران مطابق عقود مبادله‌ای و مشارکتی بکار گرفته شود و در قالب همان عقود مورد استفاده قرار گیرد و سود پرداخت شود، این در حالی است که هم‌اکنون بانک‌ها منابع سپرده سرمایه‌گذاری خود را در تمام عقود مورد تقاضا بکار می‌گیرند و در پایان سال مالی سود حاصل را پس از کسر حق الوکاله و هزینه‌های مربوطه به سپرده گذاران پرداخت می‌کنند. بنابراین نظام بانکی در حال حاضر امکان بکارگیری سپرده‌ها بطور جداگانه را ندارد لذا بانک همه سپرده‌ها را ممزوج نموده و بکار می‌گیرد و سود پرداختی نیز بصورت متوسط سود حاصل از بکارگیری سپرده‌ها می‌باشد. به عبارتی سپرده گذاران به بانک و کالت می‌دهند که پول آنها را در سرمایه‌گذاری سود ده و حلال استفاده شود و پس از کسر هزینه‌های حاصل از بکارگیری سپرده‌ها متوسطی از سود را به آنها پردازد لذا در موقع سپرده گذاری سود علی الحساب ذکر می‌شود.

۱۰. آیا گرفتن جریمه تأخیر دیرکرد وجه شرعی دارد؟

در سال‌های اخیر سوالات متعددی از مراجع پیرامون جواز شرط جریمه تأخیر در قراردادهای بانکی شده است که هر یک از مراجع براساس مبانی خود جواب داده‌اند:

- آیت‌ا... خامنه‌ای تأکید کرده‌اند طبق قانون عمل شود.
- آیت‌ا... نوری همدانی معتقدند براساس مقررات حکومت اسلامی عمل شود.
- آیت‌ا... گلپایگانی گرفتن اضافه بابت تأخیر پرداخت را جایز ندانسته‌اند، اما اگر به صورت شرط در عقد لازم قید شود معتبر است.
- آیت‌ا... اردبیلی گرفتن جریمه دیرکرد با توافق طرفین را بلامانع دانسته‌اند، اما می‌بایست ضمن همان عقدی باشد که در آن قرض می‌دهد.
- آیت‌ا... مکارم شیرازی معتقدند این شرط اعتبار ندارد.
- آیت‌ا... تبریزی گرفتن مبلغ زیادی بابت تأخیر را در ادای دین ربا دانسته و جایز نمی‌دانند چه ضمن عقد شرط شود و چه شرط نشود (موسویان و فیروزآبادی، ۱۳۷۸).

فقه‌های شورای نگهبان پس از بررسی در آرای مراجع در نامه رسمی موافقت کردند بانک‌ها بر اساس شرطی که ضمن قرارداد می‌آورند درصدی را به عنوان جریمه تأخیر تأدیه از بدهکاران دریافت کنند. در تحلیل فقهی دیدگاه شورای نگهبان که دریافت جریمه تأخیر تأدیه را به صورت شرط ضمن عقد و وجه التزام مجاز می‌داند می‌توان گفت مطابق قاعده "المومنون عند شروطهم" که نزد فقها ثابت است اگر در

ضمن قرارداد صحیح و لازم شرطی قرار داده شود که مخالف مقتضای عقد نباشد، مخالف کتاب و سنت نباشد و مورد توافق طرفین باشد این شرط صحیح و لازم الوفا است (تسخیری، ۱۳۷۷).

شایان توجه است که باید به این نکته دقت شود که تأخیر در بازپرداخت اقساط توسط گیرندگان تسهیلات علاوه بر اینکه عدم انجام تعهد فرد در اجرای قرارداد را به دنبال دارد که شرعاً می‌بایست مورد سؤال واقع شود موجب خروج بخشی از منابع بانک از جرگه سوددهی می‌شود که متعلق به صاحبان سپرده و سهام می‌باشد. در واقع بدهکاران با تأخیر در پرداخت موجب ضرر و زیان به اصل سرمایه گذاران می‌گردند که ظلم محسوب می‌شود و می‌بایست به لحاظ شرعی در قالب بحث ظلم پاسخ داده شود.

۱۱. نتیجه‌گیری

مطابق مطالعه مذکور و بررسی مقررات بانکی نظام بانکی، کشور در گرفتن سپرده‌های قرض‌الحسنه و سرمایه‌گذاری مطابق دو عقد قرض و وکالت عمل می‌کنند که در سپرده قرض‌الحسنه عین آن را به سپرده‌گذار بر می‌گردانند و در سپرده‌های سرمایه‌گذاری بانک به عنوان وکیل سپرده‌گذار منابع آنها را صرف سرمایه‌گذاری مطابق موارد تعیین شده در قانون می‌نماید و پس از پایان دوره مالی به صاحبان سپرده سود پرداخت می‌کند که تأکید فقها بر جداسازی انواع سپرده‌ها و بکارگیری آن در عقود مبادله‌ای و مشارکتی بصورت جداگانه می‌باشد، در حال حاضر امکان جداسازی حساب‌ها وجود ندارد.

سپرده‌های قرض‌الحسنه همانگونه که در قانون نیز آمده است صرف تسهیلات قرض‌الحسنه می‌شود و بانک به تناسب سپرده‌های قرض‌الحسنه تسهیلات قرض‌الحسنه پرداخت می‌کند که مطابق شرع عمل می‌نماید. تسهیلات قرض‌الحسنه برای نیازهای ضروری تعریف شده است و فاقد هرگونه سود می‌باشد. دریافت سود معین و نامعین در اعطای تسهیلات نیز تعارضی با شرع مقدس نداشته و عقود با سود معین و عقود با سود نامعین در معاملات اسلامی تعریف شده است.

موضوع دریافت جریمه دیرکرد توسط بانک‌ها به لحاظ جلوگیری از ظلم به سرمایه‌گذاران و متضرر شدن بانک به عنوان یک بنگاه اقتصادی ضروری است، اما اجماعی در این زمینه میان فقها مشاهده نمی‌شود.

بنابراین نظام بانکی کشور در تعریف مطابق موازین شرعی تدوین شده، اما در اجرا با اختلاف نظر میان فقها مواجه است و در بسیاری موارد شرایط پیرامونی حاکم بر اقتصاد مانع از آن است که بانک بتواند رویه‌های خود را بطور کامل اجرا نماید، اما حد اکثر تلاش خود را برای ایجاد تمایز میان بانکداری ربوی و غیر ربوی نموده است و همانگونه که جناب صدر در کتاب بانکداری بدون ربای خود تأکید می‌کند اجرای کامل بانکداری اسلامی مشروط به اسلامی شدن کل جامعه می‌باشد.

منابع

- تسخیری، محمدعلی (۱۳۷۷)، "مقایسه اجمالی طرح آیت الله صدر با قانون اسلامی عملیات بانکی"، مجموعه مقالات و سخنرانی‌های نهمین سمینار بانکداری اسلامی، مؤسسه عالی بانکداری ایران.
- صدر، سیدمحمدباقر (۱۳۸۹)، *بانک بدون ربا*، مترجم مرتضی زنجانی، انتشارات فرهنگ سبز.
- صدر، سیدمحمدباقر (۱۳۸۹)، *بانک بدون ربا*، مترجم مرتضی زنجانی (شریعتمدار) با مقدمه‌ای از احمد اسماعیل تبار، انتشارات فرهنگ سبز.
- موسویان، سیدعباس (۱۳۷۸)، *بانکداری اسلامی*، تهران: انتشارات مؤسسه تحقیقات پولی و بانکی، چاپ دوم.
- موسویان، سیدعباس و سیدمحمد فیروزآبادی (۱۳۷۸)، *بانکداری در آئینه شریعت*، انتشارات وثوق.
- موسویان، سیدعباس (۱۳۹۰)، "اصلاح قانون و الگوی عملیاتی بانکداری بدون ربا"، گزارش منتشر نشده.
- شاهباز ناصر و مجید پیره (۱۳۸۶)، "فلسفه و کارکردهای حرمت ربا"، کنفرانس بین‌المللی تأمین مالی اسلامی.

